

Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kriği

The Discussions Regarding The Belonging of Qur'ânic Words in The Tradition of
Tafsir and The Critique of Them

Zakir DEMİR

Dr., Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siirt/Türkiye
PhD., Siirt University, Faculty of Theology, Siirt/Türkiye
zakirdemir42@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3620-7233 | ror.org/05ptwtz25

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
02 Ocak 2022	02 January 2022
Kabul Tarihi	Date Accepted
19 Haziran 2022	19 June 2022
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2022	30 June 2022

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zakir Demir). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zakir Demir).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“

Demir, Zakir. “Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kriği”. *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 345-368. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1052480>

”

Öz

İslâm düşünce tarihine bakıldığında ilim adamlarının kelâmullâhın tabiatını anlamak ve bunu anlamlandırmak konusunda bir çabanın içerisine girdikleri görülmektedir. Esasen Allah'ın nasıl bir kelâma sahip olduğunu anlamak ve kavramak, fizik âleminden fizikötesine doğru bir bakış çabasıdır. Buna rağmen hakikatin yılmaz arayıcısı insan, bu konuda söyleyecek bir söz bulabilme çabası içindedir. “İlâhî kelâmı”, Allah'ın bir sıfatı olarak değerlendirenler olduğu gibi bunu ilâhî bir fiil telakki edenler de bulunmaktadır. İlâhî kelâm sıfatının veya fiilinin tecellîsinin Kur'ân olduğu da ehline müsellemidir. Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda başlıca üç görüş ortaya konulmuştur. Bu görüşler içerisinde hâkim ve râcih bakış açısına göre Kur'ân lafız ve mana itibarıyla Allah'a aittir. Buna göre Hz. Muhammed'e nâzil olan Kur'ân vahyi hem lafız hem de manadan oluşmaktadır. Bu telakkîyi savunan müelliflere göre vahyin oluşumu ve iletimi konusunda ne Cebrâil'in ne de Hz. Muhammed'in herhangi bir müdahale veya katkısı olmuştur. Dolayısıyla peygamberin vahiy nüzûl sürecinde rolünün tamamen pasif olduğu söylenebilir. Cibrîl, Kur'ân'ı önceden yazılı olarak bulunan bir mekândan, yani levh-i mahfûzdan ezberleyerek veya Allah'tan işiterek ya da Allah'ın lafızları ona vahyetmesiyle Hz. Peygamber'e indirmiştir. İkinci yaklaşıma göre Kur'ân metninin manası Allah'a, lafızları Hz. Peygamber'e aittir. Bu yaklaşıma göre Cebrâil, sadece manaları Hz. Peygamber'e indirmiştir. Hz. Peygamber de kendisine bildirilen manaları kavramış ve onları Arapça ifade kalıplarında söylemiştir. Üçüncü yaklaşıma göre ise Kur'ân'ın manası Allah'a, lafızları Cebrâil'e ait olmaktadır. Yani Cebrâil'e yalnız mana ilkâ edildi ve o lafızları oluşturdu. Bu çalışmada İslâm düşünce tarihinde ilim adamlarının kelâmullâhın tabiatını anlamak ve bunu anlamlandırmak konusunda lafızların aidiyeti konusunda ortaya koydukları söz konusu yaklaşımlar incelenecek ve bunlar Kur'ân'ın bütünlüğü ve klasik dönem Tefsir merviyâtı açısından irdelenecektir. Denilebilir ki Kur'ân'ın mana yönüyle Allah'a aidiyeti konusunda ilim ehli arasında herhangi bir ihtilâf yoktur. Temel ihtilâf Kur'ân lafızlarının Allah'a mı Cebrâil'e mi yoksa Hz. Muhammed'e mi ait olduğu hususudur. Kur'ân'ın bütünlüğü ve vahyin nüzûl keyfiyetine dair klasik dönem Tefsir merviyâtı dikkate alındığında hâkim görüşün diğer iki görüşe göre daha tutarlı olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İlâhî nakiller, Vahiy, Cebrâil, Lafız, Mana.

Abstract

When viewed the history of Islamic thought, it is seen that the scholars have made an effort to understand the nature of the speech of God and make sense of it. Essentially, understanding and grasping of the words of God are an effort to look from the physical realm to the metaphysical one. In spite of this fact, the scholars as the indomitable seekers of truth are in search of finding some clues to say about it. While some of them consider the “divine speech” as an attribute of God, many others view it as a divine act. It is also admitted by all of them that whether being attributive or act of God, the reflection of the divine speech is the Qur'ân. In this sense, three views have been put forward on the question of the belonging of the Qur'anic words. According to the dominant and preferred point of view among these views, Qur'ân belongs to God in terms of wording and meaning. Accordingly, the revelation of the Qur'ân, which was revealed to the Prophet Mohammed consists of both wording and meaning. Therefore, there is no intervention or contribution of Gabriel or Muhammad in constituting of Qur'ân. According to the second approach, the meaning of Qur'anic text belongs to God, however, its words pertain to Mohammed. This view signals that Gabriel revealed nothing more than the meanings of Qur'ân. Mohammed understands the meanings conveyed to him and then said them in Arabic expression patterns and phrases. According to the third approach, the meanings of Qur'anic text belongs to God, however, its words pertain to Gabriel. In other words, only meanings of text were given to Gabriel, and its words are formed by him. In the present study, the mentioned approaches which are put forward by scholars about the belonging of Qur'anic words will be examined in terms of the integrity of the Qur'ân and Tafsir rumors (riwâyat) of the classical period. In a nutshell, it can be said that there is no disagreement among scholars in the field of the belonging of the meanings of Qur'anic text to God. The main disagreement is whether the Qur'anic words belong to God, Gabriel or Muhammad. Considering the integrity of Qur'ân and Tafsir rumors regarding to the circumstances of sending down of the Qur'anic revelation, it has been determined that the prevailing view is more consistent than the other two views.

Keywords: Qur'ân, Divine quotations, Wahy (Revelation), Gabriel, al-Lafz (Wording), al-Ma'nâ (Meaning).

Giriş*

Allah'ın kelâmının mahiyetini anlamak ve kavramak isteği, fizik âleminden fizikötesine doğru bir çaba olsa da hakikatin yılmaz arayıcısı insan, bu konuda söyleyecek bir söz bulabilme arayışı içinde olmaktadır. İslâm düşünce tarihinde “ilâhî kelâmı”, Allah'ın bir sıfatı olarak değerlendirenler olduğu gibi bunu ilâhî bir fiil diye telakki edenler de bulunmaktadır. Bu tartışma çerçevesinde ilâhî kelâm sıfatının veya fiilinin tecellîsinin Kur'ân olduğu da ehline müsellemdir. Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda başlıca üç görüş ortaya konulmuştur. Bu görüşler içerisinde hâkim bakış açısına göre Kur'ân lafız ve mana itibarıyla Allah'a aittir. Buna göre Hz. Peygamber'e nâzil olan Kur'ân vahyi hem lafız hem de manadan oluşmaktadır. İkinci yaklaşıma göre Kur'ân metninin manası Allah'a, lafızları Hz. Peygamber'e aittir. Bu yaklaşıma göre Cebrâil, sadece manaları Hz. Peygamber'e indirmiş, o da manaları kavramış ve onları Arapça ifade kalıplarında telaffuz etmiştir. Üçüncü yaklaşıma göre ise Kur'ân'ın manası Allah'a, lafızları Cebrâil'e ait olmaktadır. Yani Cebrâil'e yalnız mana ilkâ edildi ve lafızları o oluşturdu. Bu çalışmada İslâm düşünce tarihinde ilim adamlarının kelâmulâhın tabiatını anlamak ve bunu anlamlandırmak konusunda lafızların aidiyeti konusunda ortaya koydukları söz konusu yaklaşımlar incelenecek ve bunlar Kur'ân'ın bütünlüğü ve klasik dönem Tefsir merviyâtı açısından irdelenecektir.

Hz. Muhammed'in insanlara tebliğ ettiği âyetlerin lafızları kime aittir? Böyle bir sorunun ne zaman sorulduğu ve tartışmanın nasıl başladığı kesin bilinmemekle birlikte Ehl-i Sünnet âlimlerinin kelâmı, kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefîş şeklinde çift boyutlu tefrîk etmesinin, bu tartışmanın doğmasına neden olduğu söylenebilir. Klasik ve çağdaş dönem Tefsir ve Kelam tarihine bakıldığında Kur'ân'ın lafız açısından değil “mana” bakımından Allah'a aidiyeti konusunda bir ihtilâfın olmadığı müşâhede edilmektedir. Muhammed 'Abduh'un (1849-1905) da ifade ettiği gibi “kelâmulâhın ilk muhatabı olan peygamberler, kelâmın mâhiyetini tartışmasız bir şekilde anlayabilme salâhiyetine sahip olsalar bile, muttali oldukları kelâmın neliğini anlatamamışlardır.”¹ Bu sâikle kelâmın tabiatına dair tartışmaların doğması ve dolayısıyla Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda farklı yaklaşımların varlığı doğal karşılanmalıdır.

Kur'ân'da Mekkeli müşriklerden çok sayıda iktibâsın varlığı ve sahâbenin sözlerine muvâfık bir hayli âyetin inmiş olması, vahyin Hz. Peygamber'e nâzil olma keyfiyetinin ve mâhiyetinin ne şekilde gerçekleştiğinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. İslâm düşünce tarihine bakıldığında ilim adamlarının, 'Cebrâil'in Kur'ân olarak indirdiği şey, onun lafzı mı manası mı, ya da mana ve lafzıyla birlikte bir metin midir? Yoksa sadece anlam ve muhtevadan ibaret olup, Arap diline aktarımı bilâhare Hz. Peygamber tarafından mı gerçekleştirilmiştir? Diğer bir ifadeyle, Cebrâil ile

* Bu makale Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Abdulhamit Birişik'in danışmanlığı altında hazırlanmış olan “İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti” başlıklı doktora tezinin içeriğine uygun olarak danışmanın rehberliğinde hazırlanmıştır. Makalenin son okumasını yapan ve birtakım önerilerde bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. İsmail Çalışkan'a şükranlarımı sunuyorum.

¹ “İnne'n-nebiyye'l-mükellime nefsehü lâ yestatî'u en yüfhimehu li-gayrihi, li-ennehu leyse lehü 'ibâre^{tin} tedullü 'aleyhi” (bk. Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîrül-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîrül-Menâr)* (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947), 3/4.)

Hiz. Peygamber arasındaki bu iletişim 'ilhâm' anlamındaki vahiy mi, yoksa 'sözlü' vahiy midir?'² gibi soruları yanıtlamaya çalıştıkları görülmektedir.

1. Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Yaklaşımların Tasnifi

Öncelikle belirtmek gerekir ki, vahyin Hz. Muhammed'e aktarımı meselesinde cumhur-u ulemâ, 'Allah'ın Kur'ân'ı lafız ve mana olarak peyderpey Cebrâil'e iletimi ve onun da bunu Hz. Peygamber'e aktarımı' konusunda uzlaşmıştır. İslâm düşünce geleneğine bakıldığında bu durumun genel kabul gören bir yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) Ebû'l-Leys es-Semerkindî'den (öl. 373/983) naklettiği ve Celâleddîn es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) de aynı ibare ile aktardığı ihtimaller arasında ikinci ihtimal olarak Cebrâil'in Kur'ân vahyini Hz. Peygamber'in kalbine mana olarak indirdiği; üçüncü ihtimal olarak da Kur'ân vahyinin Cebrâil'e mana olarak indiği onun da bu manaları Arapça olarak tabir ettiği ve Hz. Peygamber'e bu lafızlar ile aktardığı ifade edilmiştir.³ Dolayısıyla Cebrâil'in Hz. Peygamber'e yalnızca manayı indirdiğini, Hz. Peygamber'in de bu manaları vâkıaların oluşuna göre Arap lisânıyla ortaya koyduğunu veya Cebrâil'e mananın ilkâ edildiğini, bu manayı Cebrâil'in Arapça'ya çevirdikten sonra Hz. Peygamber'e indirdiğini söyleyenler de olmuştur.⁴ İslâm düşünce tarihinde Ebû'l-Leys es-Semerkindî'den nakledilen söz konusu ihtimaller, Zerkeşî ve Süyûtî'nin yanı sıra Taşköprizâde Ahmed Efendi (öl. 968/1561), Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî (öl. 990/1582), Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657), Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (öl. 1270/1854) ve İbrâhîm b. Muhammed el-Bâcûrî (öl. 1277/1860) gibi çok sayıda âlim tarafından nakledilmiş ve bunlar Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda başlıca üç görüş olarak ortaya konmuştur. Bu görüşleri biraz ayrıntılı bir şekilde şöyle tasnif etmek mümkündür:

1.1. Lafızın ve Mananın Allah'a Ait Oluşu

Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusundaki hâkim ve râcih yaklaşıma göre lafız ve mana bir bütün halinde Allah'a aittir. Buna göre Kur'ân Hz. Peygamber'e gelmeden önce hem lafız hem de manadan oluşmaktadır. Kur'ân vahyinin lafız ve mana olarak insanlara iletimi konusunda Hz. Peygamber'in bir müdahalesi söz konusu değildir. Dolayısıyla vahiy sürecinde ve vahyin teşekkülünde peygamberin rolünün tamamen pasif olduğu söylenebilir. Cibrîl, Kur'ân'ı önceden yazılı halde bulunduğu ve bir varlık alanı olarak algılanan levh-i mahfûzdan ezberleyerek veya Allah'tan işterek ya da Allah'ın lafızları ona vahyetmesiyle Hz. Peygamber'e indirmiştir. Lafız ve mananın Allah'a ait olduğu yaklaşımına göre vahyin oluşum sürecinde, ne Cibrîl'in ne de Hz. Muhammed'in müdahalesinden söz edilebilir. Kur'ân'a ait her harfin levh-i mahfûzda sâbit olduğu

² Vahyin nüzûl keyfiyetine dair farklı telakkiler için bk. Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İlahi Hitâbın Tabiatı: Metin Anlayışımız ve Kur'ân İlimleri Üzerine*, çev. Mehmet Emin Maşalı (Ankara: OTTO Yayınevi, 2013), 76.

³ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. 'Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru't-Türâs, 1984), 1/229-230; Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, ed. Merkezî'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Medîne: Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi'ş-Şerif, ts.), 1/292.

⁴ Mustafa Altundağ, "Kelâmullâh Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî - Kelâm-ı Lafzî' Ayırımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 181.

ve Kur'ân harflerinin her birinin Kafdağı büyüklüğünde olduğunu ileri sürenler dahi olmuştur. Dolayısıyla her birinde, Allah'tan başkasının ihâta edemeyeceği sonsuz manalar mevcuttur.⁵

1.2. Mananın Allah'a Lafzın Hz. Peygamber'e Ait Oluşu

Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda ortaya konulan ikinci yaklaşıma göre mana Allah'a, lafız Hz. Peygamber'e ait olmaktadır. Bu yaklaşıma göre Cebrâil, sadece manaları indirir, Hz. Peygamber de bu manaları kavrar; onları Arapça ifade kalıplarında ortaya koyar.⁶ Bu görüşü ileri süren zevâtın “*Kul men kâne ‘aduvven li-Cibrîle fe-innehü nezzelehü ‘alâ kalbike bi-iznillâh/Cibrîle düşman olan kimselere söyle: Cibrîl, Kur’ân’ı senin kalbine Allah’ın izniyle indirmektedir.*”⁷; “*Nezele bihi’r-Rûhu’l-Emin ‘alâ kalbike li-tekûne mine’l-münzerîn/Onu Güvenilir Ruh indirmekte senin kalbine, uyarıcılardan olasin diye.*”⁸ âyetleri ile istidlâlde bulunarak vahyin nâzil olduğu mahalli tespit etmeye çalıştıkları görülmektedir. Onlara göre “*kalp mananın yeridir lafzın değildir.*”⁹ Dolayısıyla bu âyetlerde literal anlamda ‘kalbe indirilme’ olayından bahsedilmesi, mananın ‘Hz. Peygamber’in kalbine nâzil olmuş’ şeklinde anlamalarına neden olmuştur. Oysa bu âyetlerde kalbe nâzil olanın, lafız veya mana olduğu sarahaten açıklanmamıştır.

Mananın Allah'a lafzın Hz. Peygamber'e ait oluşu telakkisinin İslâm düşünce tarihinde birtakım savunucularının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda erken dönemden Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî'nin (öl. 161/778); klasik dönemden Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî'nin (öl. 638/1240); günümüzden de Fazlurrahman'ın (1919-1988) isimlerine yer verilebilir.

1.2.1. Süfyân es-Sevrî

Süfyân es-Sevrî'ye göre vahiy dili özünde Arapça'dır. Her peygamber kendisine nâzil olan vahyi, kavminin diline göre tercüme etmiştir.¹⁰ Bu görüşe göre Kur'ân öncesi kutsal kitaplarının lafızlarını oluşturan, kendilerine mana itibariyle ilâhî buyrukların verildiği peygamberler

⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/229-230; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/292-293; Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, ed. 'Abdullatif Hasan 'Abdurrahmân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 322; Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'ati'l-'ulûm* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/354; el-Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs* (Kâhire: Matbaa-i 'Osman 'Abdurrâzık, 1302), 1/9-10; Hacı Halîfe Mustafa b. 'Abdullâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî'l-kütübî ve'l-fünûn*, ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge (Ankara: TTK Yayınevi, 2014), 2/1525-1526; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. 'Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 19/120-121; İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*, ed. Muhammed Sâlih b. Ahmed el-Gursî (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2007), 272-273.

⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/229-230; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/292-293; Süyûtî, *el-Hâvî*, 322; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/354; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/9-10; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1525-1526; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 19/120-121; Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 272-273.

⁷ el-Bakara 2/97.

⁸ eş-Şu'arâ 26/193-194.

⁹ İbn Hacer el-Heytemî (öl. 974/1567) *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye* adlı eserinde Kur'ân bağlamında lafız ve mana bütünlüğünün ayrıştırma çabalarına dair eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Bu konuda detaylı mülahazalar için bk. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.), 210-213.

¹⁰ “Lem yünzel vahyun illâ bi'l-arabiyye sümme yütercimü küllü nebiyyin li-kavmihi” (bk. Ebü Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm: müsneden 'ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*, ed. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 7/2234; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/355).

olmaktadır. Dolayısıyla Tevrât'ın manaları Allah'a, lafızları Hz. Mûsâ'ya aittir. Ayrıca Süfyân es-Sevrî'den nakledilen bu görüş Kur'ân bağlamında da mananın Allah'a, lafzın Hz. Peygamber'e ait olabileceğini ihsâs ettirmektedir.

1.2.2. Bâtıniyye

İslâm düşünce ekollerine bütüncül bakıldığında bir ekol düzeyinde sadece Bâtıniyye'nin Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in kalbine bir bütün olarak mana itibarıyla indirildiğini ileri sürdüğü müşâhede edilmektedir.¹¹ Kur'ân'ı Arapça'ya Hz. Peygamber'in dönüştürdüğünü ileri süren Bâtıniyye'nin temel argümanı "Nezele bihi'r-Rûhu'l-Emin 'alâ kalbike li-tekûne mine'l-münzerîn/Onu Güvenilir Ruh indirmekte senin kalbine, uyarıcılardan olasin diye."¹² âyetleridir. Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) ifadeleriyle Bâtınîler şöyle diyorlardı: "Allah Kur'ân'ı, Hz. Peygamber'e süratli bir şekilde mana olarak, herhangi bir dile aidiyeti olmadan indirdi. Sonra Hz. Peygamber Kur'ân'ı zihninde tasvir etti ve kendi dili olan, apaçık Arapça ile te'lif etti. Öyle bir te'lif yaptı ki başkaları benzerini yapmaktan âciz kaldılar."¹³ Bu görüşe varmalarının temel sâikin ve dolayısıyla istinbât ve istidlâllerinin bu âyetlerin zâhiri anlamı olduğu açıktır. Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in kalbine indirilmiş olmasından hareketle bu yargıya varmaktadırlar. Hâlbuki bir sonraki âyette Cebrâil'in onu Hz. Peygamber'e "bi-lisânin 'arabiyyin mübinin/açık seçik Arap lisânıyla" indirdiği ifade edilmektedir.¹⁴ Mâtürîdî, Bâtınîlerin söz konusu görüşünü şu şekilde tenkit etmektedir: "Kur'ân, Hz. Peygamber'e te'lif edilmiş (müellef) olarak ve cümleler halinde (manzûm) indirilmiştir. Kur'ân'ın te'lifi, Hz. Peygamber'in filinin bir sonucu değildir. Vahyi tam alma telâşi yüzünden dilini kımlatmanın konu olduğu 'lâ tuharrik bihi lisânek'¹⁵ âyeti görüşümüzün doğruluğuna dair bir delildir. Kur'ân'ın te'lifi, Hz. Peygamber'in te'lifi olsaydı, indirilirken telâşla dilini kımlatmazdı. Çünkü Kur'ân vehim (hayâl) gibi olsaydı onu zihninde tasvir etme ihtiyacı duyardı. Sonra da düşünmenin ardından te'life ulaşır ve dil ile ifade edilmesi mümkün olurdu. Dili kıpırdatmak ancak te'lif ve tanzîm edilmiş metinlerde söz konusu olur."¹⁶

1.2.3. Gazzâlî

Gazzâlî *el-Me'ârifu'l-'akliyye* adlı risâlesinde kelâmullâhın mâhiyetine değinmektedir. Ona göre Kur'ân, Hz. Muhammed'in kalbine hem lafız hem mana birlikteliğiyle değil de 'doğrudan ve mana olarak' nâzil olmuştur. Onun bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

"İkinci mertebe, hikmet latifelerini ve kelimenin anlamlarının peygamberlerin kalplerine vahiyle, evliyânın kalplerine ilhâmla bırakmasıdır (*ilkâu latâifi'l-hikmeti ve me'âni'l-kelime fi kulûbi'l-enbiyâi*)

¹¹ İmâmiyye Şîa'sının Kur'ân âyetlerine yüklediği birtakım bâtinî yorumlara dair detaylı izahât için bk. Abdülalim Demir, "İmâmiyye Şîası Rivâyet Kaynaklarına Göre İmâmın Masumluluğu Meselesi", *İslam Düşüncesini Araştırmaları III -Yaşadığımız Çağ* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 175-176. Bâtıniyye fırkasının bir alt kolu olan Dürzî mezhebi, Kur'ân'ın aidiyeti konusunda onun hem lafız hem mana yönünden ilâhî bir kelâm olmadığı ve kır'âat âlimleri tarafından değiştirildiği görüşüne sahiptir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mehmet Beşir Ergin, *Dürzilikte Kur'ân Tasavvuru ve Tefsir Yöntemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 28-37.

¹² eş-Şu'arâ 26/193-194.

¹³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân (Te'vilâtu ehli's-sünne)*, ed. Ahmed Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 10/337, 16/297.

¹⁴ Bursevî'nin, Bâtıniyye'nin bu konuda ortaya koyduğu argümana dair değerlendirmeleri için bk. İsmâ'il Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbi, ts.), 6/306-307.

¹⁵ el-Kıyâme 75/16.

¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/297.

bi'l-vahyi). ‘Vahiy ve ilhâm’, anlatma ve öğretmeyle olur. Hikmet latifelerini ve kelimenin anlamlarını, mü’minlerin kalplerine; nurla, açmakla, başarılı kılmakla, yol göstermekle ve destek olmakla bırakmasıdır... Peygamberin özü/zâtı, mertebe ve şeref itibarıyla kadîm, yani ümmetten daha iyi olduğuna göre, onun konuşması ve sözü de öteki insanların sözlerinden, şeref itibarıyla daha önceliklidir. Kur’ân’daki harfler, Allah’ı tenzîh amacıyla Allah’a nispet edilmez (*fe’l-hurûfu’l-vâki’atu fî’l-Kur’âni lem tünseb ilâllâhi tenzihen lehu*). Kur’ân’daki harflerin, Şâri olarak Hz. Muhammed’in nefsinden doğduklarından, onun değerli ve temiz sözüne (lafzına) girdiklerinden ve Hz. Peygamber’in her şeyinin Hayy, Kayyum ve Kadîm’in nuruyla aydınlatılmış olduğundan kuşku duymayız.”¹⁷

Gazzâlî’ye göre bu yaklaşımının dayanağını çok sayıda Kur’ân âyetlerinde ve sahîh hadîslerde bulmak mümkündür. Bu konuda, “*er-Rahmânu ‘allemeh’l-Kur’âne halaka’l-insâne ‘allemeh’l-beyân/Rahmân öğretti Kur’ân’ı... Yarattı da insanı; öğreterek ona beyânı*.”¹⁸; “*Keteballâhu le-eqlibenne ene ve rusûli/Allah, ‘ben ve peygamberlerim mutlaka gâlip geliriz’ diye hükme bağlamıştır*.”¹⁹; “*Ûlâike ketebe fî kulûbihimu’l-imân/Allah, imânı bunların kalbine yazmıştır*.”²⁰ âyetleri ve “*Ennellâhe ketebe’t-Tevrâte li-Mûsâ bi-hattihî/Allah Mûsâ’ya Tevrât’ı(n manalarını onun kalbine) eliyle yazmıştır*.”²¹ hadîsi ile istidlâlde bulunduğu görülmektedir.²²

Gazzâlî’ye göre “*er-Rahmânu ‘allemeh’l-Kur’âne halaka’l-insâne ‘allemeh’l-beyân*.”²³ pasajında geçen “insan” kelimesi ile kastedilenin, insan türü olması mümkündür. Buna göre Allah insana bilgiyi, dil ve kalemlle öğretti. Söz konusu âyette geçen “insan” kelimesi ile Hz. Muhammed’in kastedilmesi de muhtemeldir. Zira Allah, Kur’ân’ı ona öğretti, anlamlarını kalbine yazdı. Allah, Cibrîl vasıtasıyla ona vahyetti ve kendi diliyle ümmeti ve arkadaşları için iştirak bilinen bir beyânda bulunmasını emretti.²⁴

“Allah’ın konuşması (*kelânullâh*), ibâre sıralaması ve harf kaynaşması olmaksızın, onun özünün vasfıdır. Çünkü bunlar, zaman içinde olurlar ve süre tekrarlarıyla ortaya çıkarlar. Hâlbuki Allah, zamanın arazlarından, boğazla ve dille konuşmaktan münezzehtir. Onun konuşması/kelâmı, özünün vasfıdır (*sıfat*) ve vasıf, hiçbir şekilde ve hiçbir vakit vasıflanandan (*mevsûf*) ayrılmaz. Allah konuşmak istediği zaman konuşmasının anlamlarını peygamberlerine ve elçilerine vahyeder ve *Rûhu’l-Kudûs* vasıtasıyla vahiy nurunu onların kalplerine bırakır ki Şâri (Hz. Peygamber), kendi diliyle Allah’ın konuşmasını dile getirsin ve kendi beyânıyla ondan söz etsin.”²⁵

¹⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Me’ârifu’l-‘akliyye*, ed. ‘Abdulkerim el-‘Osmân (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1963), 81, 105. Bu eser Ahmet Kamil Cihan tarafından “Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine” adıyla Türkçe’ye de çevrilmiştir (bk. İnsan Yay., İstanbul 2002).

¹⁸ *er-Rahmân* 55/1-4.

¹⁹ *el-Mücâdile* 58/21.

²⁰ *el-Mücâdile* 58/22.

²¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: y.y., 1405/1985), 1/281; 2/248; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’ş-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Enbiyâ”, 3.

²² Gazzâlî, *el-Me’ârifu’l-‘akliyye*, 81.

²³ *er-Rahmân* 55/1-3.

²⁴ Gazzâlî, *el-Me’ârifu’l-‘akliyye*, 82.

²⁵ Gazzâlî, *el-Me’ârifu’l-‘akliyye*, 90-91.

1.2.4. Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî

Kur'an'ın Hz. Peygamber'in kalbine bir bütün olarak mana itibariyle indirildiğini ileri süren zevâttan biri de Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî'dir. Onun terminolojisinde "Kur'an", 'Kur'an vahyinin inzâlini yani bir bütün olarak iniş hali' anlamına gelirken; "el-Furkân" ise 'Kur'an'ın tenzîl boyutunu yani vahyin sindire sindire iniş hali' manasındadır. Ona göre "İnnâ enzelnâhu fî leyletin mübâreketin/Biz onu mübârek bir gecede indirdik."²⁶ âyetinde, 'Kur'an'ın bir kısmını indirdik" denilmemesi Kur'an'ın, Hz. Peygamber'e bir bütün halinde indirildiğini göstermektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in kalbine toptan inen Kur'an vahyinde, âyetler ve sûreler belirginleştirilmemiş mücmel bir şekilde yer almıştır. Vahyin "Kur'an" aşamasını, *el-vahyu'l-evvel* şeklinde isimlendirmektedir.²⁷ Bununla birlikte İbnü'l-'Arabî'ye göre lafızların inşâsında ne Hz. Peygamber'in ne de Cebrâil'in bir dahli bulunmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber, lafızların her birini nasıl aldıysa, o şekilde insanlara tebliğ etmiştir.

"Kur'an'ın indirildiği kul, onu yükümlülere ulaştırmak ve indirilene insanlara açıklamakla yükümlüdür. Eşyanın bir kısmı onlara görünürken, bir kısmı gizlidir. Peygambere kelimeleri, yerlerinin dışına çıkartmak emredilmemiştir. Aksine peygamber, Allah konuşanların sözlerini aktardığı gibi, Allah'tan aktarır. Onların sözleri, hem üçüncü şahıs hem ikinci şahıs zamirlerini içerir ve Allah onlardan aktarıırken onların sözlerine bir şey eklemeyiz. Peygambere şöyle denilir: "Yâ eyyüha'r-resûlü bellîğ mâ ünzile ileyke min Rabbike/Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilen neyse onu ilet."²⁸ Bu durumda peygamber, kendisine indirilen şeyin suretinden yüz çevirmez ve söyleneni söyler. Çünkü manalar onun kalbine, harfleri terkip edilmeden, kelimeler düzenlenmeden, âyetler sıralanmadan ve sûreler belirlenmeden indirilmemiştir. Bütün bunlar, 'Kur'an' denilen şeydir. Allah 'Kur'an'ı onun nefesine bir 'suret' olarak yerleştirdiğinde, kendisini gördüğü gibi izhâr etmiştir. Ardından gözler Mushaflarda onu görür, kulaklar okuyuculardan onu dinler. Bu duyulan ve işitilen, Allah'ın kelâmından başkası değildir... Peygamber kendisine indirilenin Allah'ın sözü olduğunu bilir ve kendisine indirildiği tarzda suretini korur. Herhangi bir şeyi değiştirir veya yapısını başkalaştırırsa, hiç kuşkusuz, bize kendi anlayışının suretini ulaştırmış olurdu, yoksa kendisine indirilene değil. Çünkü Kur'an'ın indirildiği insanlardan her birinin ona bir bakışı vardır. Hz. Peygamber, Kur'an'ı bize anlayışına göre aktarsaydı, o 'Kuran', yani kendisine indirilen Kur'an olmazdı. Hz. Peygamber'in Kur'an'ın tüm anlamlarını bildiğini ve anlamlarından hiçbir şeyin sözlerinin dışında kalmadığını farz edebiliriz. Buna karşılık biz şöyle deriz: Peygamber bunu biliyor ise onun (anlam yoluyla aktarıırken söylediği) kelimeler o anlamları gösteriyorsa, niçin başka kelimeler kullanmaya kalksın ki? Bütün bu anlamları aktarıırken onlara denk gelecek eşit anlamlı kelimeleri kullansaydı, kullandığı kelimelerin -kendileri bakımından kendisine indirilmiş olan ve onun ise yüz çevirdiği kelimelerden başka varlıklarının olması gerekir. Böyle bir durumda peygamberin kullandığı bu kelimeler, peygambere indirilen kelimelerin taşıdığı anlamların aynısını vermiş olsalar bile, varlıklar yönünden (kendisine indirilmiş olan) kelimelerden farklı olacaktır."²⁹

Yukarıdaki pasajda da görüldüğü üzere İbnü'l-'Arabî, bir taraftan vahyin manalarının bir bütün olarak bir defada Hz. Peygamber'in kalbine indirildiğini ileri sürerken öte taraftan manaların söz

²⁶ ed-Duhân 44/3.

²⁷ Muhyiddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed et-Tâî el-Hâtimî İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*, ed. Ahmed Şemsuddin (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/130, 6/277.

²⁸ el-Mâide 5/67.

²⁹ İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 5/234-235.

kalıplarına dökülmesini ve dolayısıyla vahyin lafzî boyutunda beşerî unsurların söz konusu olmadığını belirtmektedir. İbnü'l-'Arabî'nin görüşlerini büyük ölçüde benimseyen ve hakkında ileri sürülen iddiaları mütâlaa eden Şa'rânî (öl. 973/1565) de *el-Yevâkît ve'l-cevâhir* isimli eserinde “Herhangi bir kimsenin, Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın bir kısmını bize mana cihetiyle aktardığına inanması câiz midir?” şeklinde bir soru sormakta ve bu konuda bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre bir müslümanın bu konuda böyle inanması câiz değildir. Zira Hz. Peygamber’in kendisine nâzil olan lafızlarda onun tasarrufla bulunarak mana ile rivâyet ettiği varsayılırsa, bu durumda nâzil olan sûreti, yani lafız ve mana bütünlüğünü değil, kendisinin anladığı sûreti bize açıkladığı anlaşılır. Oysa Allah, “Li-tübeyyine li'n-nâsi mâ nüzze ileyhim/Kendilerine indirileni insanlara açıklaması için.”³⁰ buyurmuştur. Bu durumda Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın kelime ve harflerinde değişiklik yapması imkânsızdır. Ona göre Kur’ân’ın nâzil olan harf ve lafızların sûretinde Hz. Peygamber herhangi bir şekilde tasarrufla bulunsaydı, onun insanlara indirileni ve inmemiş olanı tebliğ ettiği de söylenirdi ki hiç kimse bunu söylememiştir.³¹

1.2.5. Fazlurrahman

Ömrünün çok büyük bir kısmını İngiltere, Kanada ve Amerika’da geçiren Pakistan asıllı ilim adamı Fazlurrahman’a göre hicrî II. ve III. asırlarda teessüs halinde bulunan Ehl-i Sünnet, vahyin mâhiyeti konusunda kısmen Hıristiyan akîdenin de etkisiyle ortaya çıkan tartışmalarda vahyin ‘başkahlığı’, ‘objektifliğini’ ve ‘sözlü niteliğini’ korumak için, savunmacı bir tavırla vahyin hârici hakikatine ve lafzî vâfına odaklanmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet, Hz. Peygamber’in vahiy karşısındaki konumunu gerektiği kadar vurgulamamıştır. Hâlbuki hârici hakikati ve lafzî vasfı mevcut olmakla birlikte vahiy, Hz. Peygamber’den bağımsız ve ayrı düşünülemez. Ona göre bu gerçeğin izini, Kur’ân’da “İşte bu (Kur’ân) da böyle peyderpey âlemlerin Rabbi tarafından indirilmektedir. Onu güvenilir Ruh indirmekte senin kalbine, uyarıcılardan olasin diye”³²; “Cibrîl’e düşman olan kimselere söyle: Cibrîl, Kur’ân’ı senin kalbine Allah’ın izniyle indirmektedir.”³³ âyetlerinde sürmek mümkündür. Onun ifadeleriyle, “Sünnelik, ‘Kur’ân hem tamamıyla Allah kelâmıdır, hem de olağan anlamda tamamıyla Hz. Muhammed’in kelâmıdır’ diyecek fikri yeterlilikte değildi. Kur’ân açık bir şekilde her iki hususu da kabul etmektedir. Çünkü vahyin Hz. Peygamber’in kalbine geldiği üzerinde ısrar ettiğine göre, vahiy nasıl onun dışında olabilir?”³⁴ Netice olarak Fazlurrahman’a göre Kur’ân vahyi, Hz. Peygamber’in kalbinden süzülerek dışarı akmıştır. Dolayısıyla Fazlurrahman’ın, ‘vahyin mana olarak Hz. Peygamber’e verildiği ve onun da Arap dili kalıplarına aktardığı’ görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

³⁰ en-Nahl 16/44.

³¹ Ebû'l-Mevâhib ‘Abdülvehhâb b. Ahmed b. ‘Alî el-Mısırî Şa'rânî, *el-Yevâkît ve'l-cevâhir fi beyâni 'akâ'idi'l-ekâbir* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/170.

³² eş-Şu'arâ 26/192.

³³ el-Bakara 2/97.

³⁴ Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2016), 82-83. Ayrıca bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’ân*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2018), 142, 161-162, 167. Fazlurrahman’ın bir başka çalışmasında Ehl-i Sünnet’in önemli bir kolu olan Eş’ariyye kelâmını “bin yıllık kutsal ahmaklık (thousand-year-old sacred folly)” olarak nitelediği ve bu çerçevede pejoratif (aşağılayıcı/yerici) bir üslûp kullandığı görülmektedir (bk. Fazlurrahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (London: University of Chicago Press, 1984), 152.).

Fazlurrahman söz konusu âyetlerden çıkarımlarında bulunarak kendi içinde tutarlı gözükmele birlikte, Ehl-i Sünnet'e yönelik eleştirilerinde haklı ve ispat edici bir konumda görülmemektedir. Aslında lafız ve mana meselesi, Ehl-i Sünnet'ten de önce bazı ipuçlarıyla erken dönem İslâm düşünce tarihinde izleri bulunuyordu. Sünnet, hadîs ve kudsî hadîs terimlerine yüklenen anlamlarda, kırâ'atlerin aidiyeti ve halku'l-Kur'an düşüncesine dair tartışmalarda ve Ebû Hanife'nin lafız ve anlamı, asıl ve fer' şeklinde tefrik etmesinde bunun izleri sürülebilir. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet'in bu konuda bir paradigma ortaya koymak için Hıristiyan akidesinden etkilenmesine gerek yoktur. Öte yandan Fazlurrahman'ın da işaret ettiği üzere Kur'ân'da lafızların aidiyetine dair birtakım izler bulunabilir.

Sonuç olarak mananın Allah'a lafzın Hz. Peygamber'e ait oluşu şeklindeki bu ikinci görüşü ileri süren zevâta göre vahyin dilsel biçimlenmesini, Cebrâil değil de bizzat Hz. Peygamber gerçekleştirmiştir. Muhtemelen 'ilâhî vahyin manalarının Allah'a, elfâzın Hz. Peygamber'e ait oluşu' görüşünü ortaya koyanların çıkış noktası, Kur'ân'ın dikkate değer bir bölümünde kelâm-ı beşere dair iktibâsların yer alması olmuştur. Kelâm-ı beşere dair yoğun atıfların muhtevi olduğu bir kitabın dilsel biçimlenmesini Hz. Muhammed'in yapmış olması gerektiğini düşünmüş olabilirler.

1.3. Mananın Allah'a Lafzın Cibrîl'e Ait Oluşu

Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda ortaya konulan üçüncü yaklaşıma göre mana Allah'a, lafız Cibrîl'e ait olmaktadır. Bu görüşe göre Cebrâil'e yalnız mana ilkâ edildi. O, bu manaları Arapça ifade kalıplarına aktararak Hz. Peygamber'e indirmiştir. Bu görüşte olanlara göre semâ ehli de bunu, Arap diliyle okumuştur. Sonra bu haliyle Cebrâil bunları, olduğu gibi Hz. Peygamber'e indirmiştir.³⁵ Mananın Allah'a lafzın Cibrîl'e ait oluşu telakkisinin İslâm düşünce tarihinde birtakım savunucularının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda klasik dönemden Cüveynî (öl. 478/1085) ve Kâdî 'Abdülcebâr'ın (öl. 415/1025); çağdaş dönemden Süleyman Ateş'in isimlerine yer verilebilir.

1.3.1. Cüveynî

Cüveynî'nin (öl. 478/1085) ilâhî kelâmın indirilmesine dair bir değerlendirmede bulunurken lafzın Cibrîl'e isnâd edilmesinin imkânı konusunda kapı araladığı anlaşılmaktadır. Ona göre "Yedi kat semânın üstündeki makâmında bulunan Cibrîl, Allah'ın kelâmını idrâk etmiş, Sidretü'l-Müntehâ'da onu, - kelâmın bizzat kendisini nakletmeksizin- (min gayri naklin li-zâti'l-kelâm) Hz. Peygamber'e fehmettirmiştir."³⁶ Onun bu izâhından hareketle Kur'ân lafızlarının Cibrîl'e isnâd edilmesinin mümkün olabileceği kanaatini taşıdığı düşünülebilir.³⁷

³⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/229-230; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/292-293; Süyûtî, *el-Hâvî*, 322; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/354; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/9-10; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1525-1526; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 19/120-121; Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 272-273.

³⁶ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âlî Rüknuddîn 'Abdülmelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, ed. Ahmed 'Abdurrahim es-Sâyic - Tevfik 'Alî Vehbe (Kâhire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, 2009), 120-121.

³⁷ Cibrîl'in Kur'ân'ı nereden ve nasıl aldığıyla ilgili detaylı mülâhazalar için bk. Altundağ, "Kelâmulâh Halku'l-Kur'ân Tartışmaları", 174-175; Ömer Çelik, *Kur'an'ın Muhatapları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 37-39.

1.3.2. Kâdî ‘Abdülcebbâr

Kur’ân lafızlarının Cibrîl’e isnâd edilmesinin imkânı konusunda kapı aralayan bir diğer müellif Kâdî ‘Abdülcebbâr’dır (öl. 415/1025). Ona göre Kur’ân lafızlarını inşâ edenin Hz. Peygamber veya Cibrîl olması Kur’ân’ın mu’cize oluşuna engel değildir. Bir başka ifadeyle Hz. Muhammed’in Kur’ân’ı vahiy meleği Cibrîl’in lafızlarıyla ve kendi lafızlarıyla nakletmesi, bu anlatım tarzının Allah adına bir mu’cize sayılamayacağı anlamına gelmez. Çünkü Allah, Hz. Peygamber’e bu konuda fesâhat ve belâgat üstatlarında bulunmayan olağanüstü bir tarzda icraatta bulunacak ölçüde bir ilim vermiş ve o da bu ilimle fesâhatin en yüksek derecesine ulaşma imkânı bulmuştur. Buna göre her iki durumda da Kur’ân, Allah’ın bir mu’cizesi olmalıdır. Kâdî ‘Abdülcebbâr bu durumu Allah’ın gâipten haberleri Hz. Peygamber’in diliyle aktarmasına benzetmektedir. Ona göre bu tür haberleri bildirenin Allah olması ve muhataplara aktaranın Hz. Muhammed olması kelâmın mu’ciz oluşuna nasıl engel teşkil etmiyorsa, Kur’ân’ın da bir bütün olarak onun lafızlarıyla oluşması veya kelâm-ı Cibrîl olması da aynı şekildedir.³⁸

1.3.3. Süleyman Ateş

Çağdaş dönem müfessirlerinden Süleyman Ateş, “*İnnehu le-kavlu rasûlin kerîmin/O, gerçekten değerli bir elçinin sözüdür.*”³⁹ ve “*İnnehu le-kavlu rasûlin kerîmin zî kuvvetin ‘inde zîl-‘arşi mekinin/Gerçekten, bu değerli, kuvvetli, Arş Sahibi’nin katında itibarlı bir elçinin sözüdür.*”⁴⁰ âyetlerinde geçen “resûl” ifadesini mesnet edinmek suretiyle lafzın Cebrâil’e; mananın Allah’a ait olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Cibrîl, Kur’ân’ın manalarını kendi lafız kalıplarına aktararak Hz. Peygamber’e indirmiştir. Onun ifadeleriyle, “*Değerli elçi hakkında iki ihtimal vardır: Birine göre bu değerli elçi, Cibrîl iken diğerine göre de Hz. Muhammed’dir. Fakat birinci mana daha kuvvetlidir. Bununla Kur’ân’ın değerli bir elçi tarafından Hz. Muhammed’e vahyedildiği anlatılmaktadır... Allah’tan gelen manalar, melek tarafından söz kalıplarına dökülerek insan düzeyine indirildiğinden ‘kerim elçinin sözü’ diye nitelendirilmiştir.*”⁴¹

Sonuç olarak mananın Allah’a lafzın Cibrîl’e ait oluşu şeklindeki bu üçüncü görüşe göre vahyin dilsel formülasyonunu, Hz. Peygamber değil de Cebrâil gerçekleştirmiştir. Muhtemelen ‘ilâhî vahyin manalarının Allah’a, elfâzın Hz. Cebrâil’e ait oluşu’ görüşünü ortaya koyanların çıkış noktası, Kur’ân’ın anlatım üslûbunda *kâle*, *kelleme* ve *evhâ* gibi dolaylı anlatım sîgalarının yoğun olarak kullanılması olmuştur. Dolayısıyla Kur’ân’da dolaylı aktarım içeren fiillerin kullanılmış olması, vahyin dilsel biçimlenmesini Cebrâil’in yapmış olması gerektiğini düşündürmüş olabilirler.

³⁸ “Lâ farka beyne en yekûne’l-Kur’ânu min kibelî’r-rasûl ev min kibalillâhi fi kevnihî mu’cizen” (bk. Ebû’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi evbâbi’t-tevhîd ve’l-‘adl*, ed. Emîn el-Hûlî (Kâhire: eş-Şirketü’l-‘Arabiyye li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1960), 16/231.

³⁹ el-Hâkka 69/40.

⁴⁰ et-Tekvîr 81/19-20.

⁴¹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 10/47-48, 50, 349-350. Ateş’in bu değerlendirmesini Murat Sülün şu şekilde eleştirmektedir: “*İlâhî manaları Cebrâil Arapçalaştırmışsa; her şey Cebrâil’de bitmişse, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’in kalbine değil, kulağına (işitme organına) indirilmiş olması gerekirdi; duygu, düşünce, korku ve endişesiyle, deha derecesindeki zihin ve gönül âlemiyle eksiksiz bir insan olan Hz. Peygamber de ‘zihin ekranına yazılmış, her şeyi ile hazır vaziyetteki’ âyetleri; cansız, duygusuz, akılsız, şuarsuz bir araç misali mekanik olarak iletmış olurdu.*” (bk. Murat Sülün, *Kur’ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi* (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2013), 57.)

2. Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tartışmaların Kritiği

Semerkandî, Zerkeşî, Süyûtî, Taşkoprizâde, Kâdî Hüseyin ed-Diyârbekrî, Kâtib Çelebi, Âlûsî ve Bâcûrî'nin kelâmullâhın tabiatına dair yer verdikleri görüşlerin, kelâmın mahlûk veya gayr-ı mahkî oluşu konusunda bir değerlendirmenin muhtevi olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte kelâmı anlamlandırmak konusunda serdedilen yaklaşımların, kelâmullâhın tabiatına dair ufuk açıcı görüşler olduğu söylenebilir. Yukarıda ilk sırada yer verdiğimiz Kur'ân'ın hem lafız hem de mana itibarıyla kelâmullâh olduğu anlayışının İslâm düşünce tarihinde hâkim kanaat olduğu müşâhede edilmektedir. Diğer iki maddede yer verilen görüşlerinin de savunucularının olduğu görülmektedir. Buraya kadar söz konusu edilen üç yaklaşım, aşağıda Kur'ân'ın bütünlüğü ve klasik dönem Tefsir merviyâtı açısından değerlendirmeye ve kritiğe tabi tutulacaktır.

2.1. Cibrîl'in Vahiy Karşısındaki Konumu

Kur'ân'ın bir bütün olarak mana bakımından Hz. Peygamber'in kalbine ve oradan da Cibrîl aracılığıyla tekrar ona nâzil olduğu görüşü problem noktasını teşkil etmektedir. Klasik ve son dönem kaynaklarda aktarılan bu görüş, şu açılardan eleştirilebilir: Yirmi üç yıl gibi uzun bir süre zarfından, Cibrîl vasıtasıyla Hz. Peygamber'in kalbinden, lafız ve nazma dönüşüp Kur'ân vahyinin Hz. Peygamber'e tekrar aktarılmasının hikmeti nedir? Hz. Peygamber'in kalbine tüm vahiyler toplu olarak inmiş olduğuna göre Cibrîl'in işlevi ve önemi anlaşılır değildir.⁴² Özetle bu yaklaşıma göre Cibrîl işlevsiz bir konumda olmaktadır. Bununla birlikte Bakara (2/97), Meryem (19/64), Şu'arâ (26/192-196) ve Necm (53/4-6) sûrelerinde geçen çok sayıda âyette vahyin nâzil olmasında, Cibrîl'in aktif görevi olduğu sarîh bir şekilde açıklanmaktadır. Dolayısıyla Cibrîl'in rolünü, manevî bir ruh olarak kabul etmekle işlevsizleştirilemeyeceği açıktır.

Hz. Peygamber'in kalbinde var olan manayı Allah, Cibrîl aracılığı olmadan da lafza dönüştürebilirdi. Dolayısıyla bu görüşe göre Cibrîl işlevsiz bir özne veya hârici bir varlık konumunda olmaktadır. Ayrıca Kur'ân'ın yirmi üç yıl boyunca peyderpey Hz. Peygamber'e Cibrîl vasıtasıyla nâzil olduğu genel telakkisi ile mana olarak tüm vahyin Hz. Peygamber'in kalbine nâzil olduğu görüşü, te'lîf edilemez görülmektedir. Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kalbine bir bütün olarak mana itibarıyla indiği telakkisi ile "Kul men kâne 'aduvven li-Cibrîle feinnehu nezzelehu 'alâ kalbike bi-iznillâh/Cibrîl'e düşman olan kimselere söyle: Cibrîl, Kur'ân'ı senin kalbine Allah'ın izniyle indirmektedir."⁴³; "Ve innehu le-tenzîlu Rabbi'l-âlemîn. Nezele bihi'r-Rûhu'l-emin. 'Alâ kalbike li-tekûne mine'l-münzirîn/İşte bu (Kur'ân) da böyle peyderpey âlemlerin Rabbi tarafından indirilmekte. Onu güvenilir Ruh senin kalbine indirmekte, uyarıcılardan olasin diye."⁴⁴; "Ve mâ yentiku 'ani'l-hevâ. İn hüve illâ vahyün yûhâ. 'Allemehu şedîdu'l-kuvâ. Zu-mirretin festevâ. Ve-huve bi'l-ufuki'l-a'lâ/O, Kur'ân'ı size bildirirken kendi arzu ve ihtirasıyla konuşmaz. (Onun size bildirdiği), vahyedilen bir vahiyden ibarettir. Kuvveleri son derece sağlam olan (Cebrâil) öğretmiştir ona."⁴⁵ âyetleri arasında açık bir şekilde tezâd bulunmaktadır.

⁴² Levh-i mahfûz ve Kur'ân terimlerinin mefhûmları, kelâmullâhın Cibrîl'e intikali ve Hz. Peygamber'e vahyin inzâline dair detaylı malumat için bk. İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 5/584; Muhammed 'Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, ed. Fevâz Ahmed Zemrelî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995), 1/37-54; Zeki Duman, *Hakk'tan Halka Kelâmullâh (Levh-i Mahfûz'dan Mushaf-ı Şerife)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2016), 21-147.

⁴³ el-Bakara 2/97.

⁴⁴ eş-Şu'arâ 26/192-194.

⁴⁵ en-Necm 53/3-5.

Kur'ân'ın inşâ ve tertibinde Hz. Peygamber veya Cibrîl'in rolünün olduğu telakkileri, A'râf (7/203), Yûnus (10/15), Neml (27/6) ve Hâkka (69/44-67) sûrelerinde geçen âyetlerle de çelişmektedir.

“*Ve in ehadün mine'l-müşrikîne'stecâreke fe-ecirhu hattâ yesme'a kelâmellâh/Müşriklerden biri senden emân dileyecek olursa, ona emân ver ki Allah'ın kelâmını dinleyebilsin.*”⁴⁶; “*Yurîdüne en yübeddilû kelâmellâhi/Allah'ın sözünü değiştirmek isterler.*”⁴⁷ âyetlerinde açık ve net bir şekilde Kur'ân'ın kelâmullâh olduğu belirtilmektedir. Lafzın aidiyeti sadedinde söz konusu âyetlere bakıldığında Kur'ân için kelâm-ı Muhammed veya kelâm-ı Cebrâil denilmediği müşâhede edilmektedir. Bütün bu âyetler dikkate alındığında Cebrâil'in, Kur'ân vahyini Hz. Peygamber'e iletmek dışında başka bir rolünün olmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in de kendisine tebliğ edilen vahyi, 'ezberlemek, bellemek, anlatmak, açıklamak ve uygulamak' dışında herhangi bir işlevinin veya tasarrufunun olmadığı anlaşılmaktadır.

2.2. Kur'ân'ın Tehaddî Olgusu

Vahyin nüzûlü sırasında çok defa mu'ârizlara tehadîde bulunulması ve bu çağrıya cevap verememelerinin gerisinde, Kur'ân'ın, kelâm-ı Muhammed veya kelâm-ı Cibrîl değil de lafız ile mana itibariyle kelâmullâh olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Bir başka ifadeyle tehadîye davetin yapıldığı Bakara (2/23), Yûnus (10/38), Hûd (11/13), İsrâ (17/88) ve Kasas (28/49) sûrelerinde geçen âyetler dikkate alındığında Kur'ân lafızlarının -tehadîye çağrının yapıldığı asgari oran olan sûre- miktarının mu'ciz olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu durumda Kur'ân lafızlarının kelâm-ı Cebrâil veya kelâm-ı Muhammed olduğunu ileri sürmek, Kur'ân'ın lafızlarının mu'ciz olmadığı anlamına gelecektir. Zira ifade kalıpları genellikle dillere göre değişiklik arz etse de manalar öz itibariyle değişmez. Bu çerçevede tehadînin yalnızca manada veya lafızda olduğundan ziyade lafız ve mana bütünlüğünde olduğunu ileri sürmenin daha isabetli olduğu söylenebilir. Ayrıca Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) de işaret ettiği gibi Kur'ân'ın lafız itibariyle Cebrâil'in sözü olmasını ileri sürmek Kur'ân'ın i'câzını bütünüyle ta'tîl edecektir. Ona göre Kur'ân'ın kelâm-ı Cebrâil olduğunun savunulması durumunda Kur'ân'ın mu'ciz oluşu ancak sarfe ile açıklanabilir. Râzî, Kur'ân'ın lafız itibariyle kelâm-ı Cebrâil oluşunun Kur'ân'ın mu'cize ve tehadî anlayışına uyumlu olmadığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Allah, Kur'ân'ın, Cebrâil'in sözü olduğuna yemin etmiştir. Bizim bu şekilde Allah'ı tasdik etmemiz gerekmektedir. Şimdi biz eğer, âyetin bu lafızlarını zâhiri manaya hamletmenin vâcip olduğuna kesin olarak hükmetmesek bile, en azından, böyle bir ihtimal vardır. Durum böyle olunca da bu Kur'ân'ın, Allah'ın kelâmı değil de kelâm-ı Cebrâil olması ihtimali de sabit olur. Kelâm-ı Cebrâil olması durumunda ise Cebrâil'in onu, Hz. Muhammed'e, idlâl yoluyla ilkâ etme ihtimali söz konusu olur. Bu durumda Kur'ân mu'ciz olmaktan çıkar. Bu soruya 'Cebrâil, saptırmaz ve masumdur' diye cevap da verilemez. Çünkü onun masum olduğunun bilgisi, Hz. Peygamber'in doğruluğundan elde edilir. Hz. Peygamber'in doğruluğu da Kur'ân'ın mu'ciz olduğuna dayanır. Kur'ân'ın mu'ciz olduğu da Cebrâil'in masum oluşuna dayanır. Böylelikle de devir meydana gelir ki bu da muhâldir. Kur'ân'ın, sarfe ile mu'ciz olduğunu söyleyenler, işte bu sorudan kaçmak için, yani böyle bir soru sorulmasını diye, bu fikri benimsemişlerdir. Çünkü sarfe nazariyesine göre, Kur'ân'ın mu'cizliği, fesâhatinde değil, aksine o ilimlerin ve o ilimleri çağrıştıran şeylerin, insanın kalbinden

⁴⁶ et-Tevbe 9/6.

⁴⁷ el-Feth 48/15.

alınmasında yatmaktadır. Selb ise Allah'tan başka hiç kimsenin kâdir olamayacağı türden bir şeydir.”⁴⁸

Kur'ân'ın kelâm-ı Cebrâil olmasının Kur'ân'ın i'câzıyla ilişkili olamayacağını ileri sürenler de bulunmaktadır. Bu bağlamda daha önce ifade edildiği üzere Kâdî 'Abdülcebbâr'a göre Kur'ân lafızlarını inşâ edenin Hz. Peygamber veya Cibrîl olması Kur'ân'ın mu'cize oluşuna engel değildir.⁴⁹ Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) lafızların aidiyetiyle ilgili tartışmalar bağlamında Kur'ân'ın mu'cize oluşunu ifade etmek için şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Eğer Kur'ân, Hz Peygamber'in doğumundan önce yaratılmış olsaydı, yine de Kur'ân onun nübüvvetini kanıtlardı. Ancak bu takdirde o, daha önce onun peygamber olacağını, sonra peygamber olduğunda ise bizzat peygamber olduğunu kanıtlardı. Nitekim biz, Hz Peygamber'in doğumundan önce, onun peygamberliğine kanıt teşkil eden diğer deliller hakkında da aynı şeyi düşünürüz. Bunlar daha önceden bir işaret ve mu'cize olarak nitelendirilmez. Çünkü bunlar Hz Peygamber'in varlığından dolayı onunla ilgili olağanüstü hâdiseler olarak ifade edilmiş ve bu ancak onun peygamber olarak gönderilmesinden sonra mümkün olmuştur.”⁵⁰

Kur'ân lafızlarını ortaya koyan “*İzâ tütlâ 'aleyhi âyâtünâ kâle esâtîrû'l-evvelîn/Âyetlerimiz kendisine okunduğunda, 'öncekilerin masalları' dediler.*”⁵¹ âyetinden de açıkça anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber değil bizzat Allah'tır. Bununla birlikte denilebilir ki kelâmın, Allah'ın kadîm bir sıfatı ya da hâdis bir fiili olduğu mevzusu ile 'insanın fiili ve kelâmı' arasındaki ilişkiyi açıklamak pürüz teşkil etmektedir. Bu sorun hikâye-mahkî bağlamında tartışıldığı gibi kırâat-makrû ilişkisi sadedinde de mütâlaa edilmektedir. Mu'tezile kelâmcıları aksine Ehl-i Sünnet kelâmcılarının, ilâhî kelâmın bir yerden başka bir yere intikali konusunu hikâye ile mahkî tartışması bağlamından ziyade, kırâat-makrû ilişkisi bağlamında değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. En genel ifadelerle onlara göre, kelâm-ı lafzî yani kırâat mahlûk; ilâhî kelâmın özü olarak adlandırdıkları kelâm-ı nefsî yani makrû' ise ezeli kelâm sayılmaktadır. Kırâat'ı, makrû'un gayrı sayan Ehl-i Sünnet kelâmcılarının, hikâye ile mahkîyi özdeşleştirdikleri görülmektedir. Zira kırâat'in 'makrû'un gayrı olması, hikâye'nin mahkînin aynı olması sonucunu doğurmaktadır.⁵² Dolayısıyla kırâat ve tilâvet ifadeleri dil ve lafızla ilgili bir husus iken makrû ve metlûv ise manayla ilgili bir durumdur. Bir başka ifadeyle “tilâvet” mana ile ilgili değildir, yani lafız olmadan tilâvet olmaz. Söz konusu edilen âyette Allah âyetleri, tilâvet edilen şeylerden saymış ve kendisine isnâd etmiştir. Bu durumda tilâvet edilen şeylerin Kur'ân'ın yalnız manaları değil onun elfâzı da olduğu anlaşılır.

2.3. Yedi Harf Meselesi

Tefsir tarihinde yedi harf (*el-ahrufü's-seb'a*) meselesinin tartışılmasından hareketle Kur'ân lafızlarının inşâsında Hz. Peygamber'in bir rolünün olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte bu konuda aktarılan rivâyetler bütüncül incelendiğinde, Kur'ân lafızlarının inşâsında doğrudan Hz.

⁴⁸ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 31/73-74.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 16/231.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 16/231.

⁵¹ el-Kalem 68/15.

⁵² Ebû'l-Hasan 'Alî b. İsmâ'îl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, ed. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1990), 2/267, 270-272; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn 'Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*, ed. 'Alî Kemâl (Beyrût: Dâru İhiyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2014), 71.

Peygamber'in bir müdahalesinin olmadığı görülmektedir.⁵³ Hz. Peygamber'in yedi harf konusundaki tasarruflarının Kur'ân metninin manalarının korunmak suretiyle lafız itibariyle okunuşunda yeni Müslüman olanlara nüzûl devriyle sınırlı tanınan geçici bir ruhsat olduğu anlaşılmaktadır (*el-kirâatü bi'l-ma'nâ*). Nitekim yedi harf konusunda Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814), İbn Vehb (ö. 197/813), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve Tahâvî (ö. 321/933) gibi Tefsir, Fıkıh ve Hadis âlimlerinin çoğunun benimsediği görüş *el-kirâatü bi'l-ma'nâ* şeklindedir. Yani, yedi harften maksat, muhtelif kelimelerle tek bir mana ifade eden yedi vecihtir. Bir başka ifadeyle yedi harf, telaffuzları farklı, anlamları bir olan kelimelerdir (*elfâz^{ün} mühtelif^{în} lafzühâ, müttefik^{üm} ma'nâhâ*). Örneğin "gel!" anlamına gelen "أَقْبِلْ", "تَعَال", "هَلُمَّ", "عَجَلْ", "أَسْرِعْ" kelimeleri bu kabildendir.⁵⁴ Ayrıca bu ruhsatın Kur'ân'ın bütün sûrelerini ve âyetlerini kapsamadığı, aksine çok az sayıda âyetteki birtakım kelimelerin okunuşuyla ilgili olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu okuyuşlar Hz. Muhammed'in ağzından çıkmadığı için de ona nispet edilemez. Bu ruhsattan hareketle Kur'ân'ın bütünüyle lafız itibariyle kelâm-ı Muhammed olduğunun ileri sürülemeyeceği açıktır.⁵⁵

2.4. Arza/Mukâbele'nin Tarihsel Gerçekliği

Tefsir ve Hadis metinlerinde yer alan ve Cibrîl'in Ramazan aylarında her gece Hz. Muhammed'e gelerek o ana kadar nâzil olan âyet ve sûreleri karşılıklı okuma faaliyeti⁵⁶ (*arza/mukâbele*) de Kur'ân'ın mana ve mefhûmlarının Allah'a; nazım ve lafızlarının Hz. Peygamber'e isnâd etme iddiası ile çelişmektedir. Her yıl bir defa yapılan bu karşılıklı okuma işi, Hz. Peygamber'in vefat edeceği yıl (*arza-i ahîra*) iki defa olmuştu. İddia edildiği gibi Kur'ân'ın nazmı ve lafızları Hz. Peygamber'e ait olsaydı, Hz. Peygamber vefat edene kadar her yıl nâzil olan Kur'ân pasajlarını Ramazan ayında karşılıklı okumalarına gerek olmazdı. Arza veya mukâbele faaliyeti ile hâsıl olabilecek hataların önüne geçilmeye çalışılması lafızların ilâhîliğini ortaya koymaktadır.

2.5. Kavlu'r-Resûl Terkîbinin Mefhûmu

Hâkka (69/40) ve Tekvîr (81/19-20) sûrelerinde geçen "resûl" ifadesini mesnet edinmek suretiyle lafzın Cebrâil veya Hz. Muhammed'e; mananın Allah'a ait olduğunu ileri sürmenin de isabetli bir yaklaşım olmadığını düşünüyoruz. Öncelikle Kur'ân'da *kavlu'r-resûl* terkîbi⁵⁷, 'Kur'ân metninin

⁵³ Yedi harfe dair rivâyetlerden bazılarını burada aktarmanın önemli olduğunu düşünüyoruz. (i) Buhârî ve Müslim'in İbn Abbâs'tan naklettiklerine göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Cebrâil bana bir harf üzere Kur'ân'ı okuttu. Ona dönüp bunu arttırmasını istedim. Ben arttırma isteğimi yenileyip durdum. O da arttırdı. Nihayet yedi harfle tamamlandı." (bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 270). (ii) Müslim'in *es-Sahih*'inde yer verdiği Übey b. Ka'b'in hadîsine göre ise Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Allah Cebrâil'i bana Kur'ân'ı tek bir harf üzere okumam için gönderdi. Ben de, "Ya Rabbi ümmetime kolaylaştı" şeklinde bir talepte bulundum. Bunun üzerine iki harf üzere okumam için bana Cebrâil'i gönderdi. Ben tekrar, "Ya Rabbi ümmetime kolaylaştı" şeklinde bir talepte bulundum. Bunun üzerine Allah Cebrâil'i Kur'ân'ı yedi harf üzere okumam için gönderdi." (bk. Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 270)

⁵⁴ Yedi harf meselesine dair detaylı mülahazalar için bk. Muhammed b. Ahmed İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Şârika: Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2006), 1/471-497.

⁵⁵ Tefsir geleneğinde yedi harf ile ilgili rivâyetler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/211-227; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/306-335; İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/471-497; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/130-158.

⁵⁶ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 5, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 7, "Bed'ü'l-halk", 6, "Menâkıb", 25. Ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/94.

⁵⁷ *Kavlu'r-resûl* terkîbinde yer alan "resûl" kelimesi, etimolojik olarak r-s-l kökünden türemiştir. Aynı kökten türeyen risâlet ve resûl kelimeleri, "göndermek, elçilik, mektup, mesaj" gibi anlamlara gelmektedir. Resûl ve mürsel

şeytân, kâhin veya şâir' sözü olmayıp Allah katından indirilen saygın, değerli, itibarlı, güçlü ve güvenilir bir elçi olan Cebrâil'in tebliğ ettiği bir kelâm olduğunun bildirildiği bağlamda kullanılmaktadır.⁵⁸ Buna göre *kavlu'r-resûl* terkîbi bir tür, *izâfet-i tebliğ* olup *izâfet-i inşâ* değildir. Yani elçi, sahibinin sözünü nakletmekle sözü inşâ etmiş olmaz, yalnızca Allah'ın sözünü aktarmış olur. Ancak bunu yaparken de mecâzen söz ona nispet edilebilir.

Kavlu'r-resûl izâfeti, Hz. Peygamber'e indirilen Kur'ân'ın senedini ve şeceresini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Kur'ân'da bu terkîp iki yerde zikredilmekte ve Kur'ân bütünselliği nazar-ı itibare alındığında, Hâkka sûresinin 40. âyetinde geçen *kavlu resûlin kerîmin* terkîbinde yer alan "resûl" kelimesinden maksadın, 'Hz. Muhammed'; Tekvîr sûresinin 19. âyetinde geçen "resûl" kelimesinden maksadın, 'Cebrâil' olduğu söylenebilir. En yaygın olan bu görüşün savunucuları arasında İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), Râgıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Muhyissünne el-Ferrâ' el-Begavî (öl. 516/1122), İbn 'Atiyye el-Endelüsî (öl. 541/1147), Fahrreddin er-Râzî, Şerefeddin Hüseyin b. Süleymân b. Reyân (öl. 770/1368), Cemâleddîn el-Kâsimî (1866-1914), Muhammed Tâhir b. Âşûr (1879-1973), Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942) ve Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî (1903-1979) yer almaktadır.⁵⁹

Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) ve Kâdî 'Abdülcebbar'a göre ise her iki sûredeki *kavlu'r-resûl* terkîbiyle kastedilen yalnız Cebrâil'dir.⁶⁰ Kâdî 'Abdülcebbar'a göre Allah, Kur'ân'ı Cebrâil

kelimeleri de "gönderilmiş kişi" manasındadır. İbn Manzûr'a göre "resûl" kelimesi, etimolojik olarak "develer peş peşe grup grup halinde geldiler" anlamındaki "*câeti'l İbilu rasel*" ifadesinden türetilmiştir. Buna göre "resûl" kelimesinin sözlük anlamı "kendisini gönderenin haberlerini peş peşe ulaştıran kişi" olmaktadır. Kur'ân'da r-s-l kökünden türeyen kelimeler 513 yerde geçmektedir. Kur'ân bütünlüğüne bakıldığında peygamber kelimesinin eşdeğeri olarak nebî, resûl ve mürsel kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bk. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 11/281-285. Gerek nebî, gerekse de resûl ifadeleri Kur'ân'da, "Allah'ın buyruklarını ve öğütlerini muhataplara bildirmek üzere seçtiği elçi" (bk. Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. 'Alî Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Mu'cemü't-Ta'rîfât*, ed. Muhammed Siddik el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 95-96; Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/257-262.) anlamına gelmektedir.

⁵⁸ Kur'ân'da *kavlu'r-resûl* terkîbi, Hâkka (69/40-43) ve Tekvîr (81/19-25) olmak üzere iki sûrede geçmektedir. Menzioğlu Ahmed Efendi'ye (1888-1953) göre Tekvîr sûresinin 19. âyetinde Cibrîl'in "kerîm" vasfıyla nitelenmesinin sebebi, onun Allah'ın kullarına ma'rifet, hidâyet ve irşâd gibi atayanın en büyüğü ile ikrâm etmesi sebebiyledir. Bk. Ahmed Efendi Menzioğlu, *Sûre Tefsirleri*, ed. Durmuş Arslan (İstanbul: Dila Filmcilik Yayınevi, 2012), 273.

⁵⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, ed. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Türkî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 23/242, 24/163; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, ed. Safvân 'Adnan Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 353, 689; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Me'âlimü't-tenzil/Tefsiru'l-Begavî*, ed. Muhammed 'Abdullâh en-Nemr vd. (Riyâd: Dâru Taybe, 1993), 8/214, 349; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, ed. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 5/362, 444; er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/117; 31/73-74; Şerefeddin Hüseyin b. Süleymân. İbn Reyân, *er-Ravdu'r-Reyyân fi es'ileti'l-Kur'ân*, ed. 'Abdulhalim b. Muhammed Nassâr es-Selefi (Medîne: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1994), 2/516-517; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sa'îd b. Kâsım Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl*, ed. Muhammed Fûâd 'Abdulbâkî (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, 1957), 16/5919, 6078; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984), 29/141, 30/154-155; Muhammed Hamdi Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Yenda Yayınevi, ts.), 8/245, 447; Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani - Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınevi, 2005), 6/451.

⁶⁰ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, ed. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 2002), 4/425, 602; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'ân 'ani'l-metâin* (Beyrût: Dâru'n-Nehdati'l-Hadîse, ts.), 432, 452.

bünyesinde yaratmıştır. ‘Kavlü Cibrîl’in, kelâmullâh olarak ifade edilmesi, nasıl mümkün olabilir’ sorusuna şu şekilde cevap vermektedir: “*Cebrâil, kelâmı Allah’tan işittiği için kelâmı ona nispet/izâfe etmek mümkündür. Çünkü Kur’ân’ı, Cebrâil tanıtmış olup onun sayesinde bilinmiştir. Ayrıca kelâmı ortaya koyan/açığa çıkararak da bizzat Cebrâil’dir. Cebrâil olmasaydı Kur’ân bilinmeyeceği için kelâmı ona isnâd etmek câizdir. Arap dilinde buna benzer kullanım çok sayıdadır.*”⁶¹

Dâvûd-i Kayserî’ye (öl. 751/1350) göre Kur’ân-ı Kerim’de kelâmullâhın *kavlü’r-resûl* olarak elçiye nispet edilmesi, peygamberin kelâmı lafzen oluşturması değil kelâmullâhı insanlara iletmesi ve insanların kelâmı Hz. Peygamber’in ağzından duyuyor olmaları bakımından “aracı” olması yönüyledir.⁶² Buna göre *kavlü’r-resûl* terkibinde bir izâfet-i ma’neviyye (anlam boyutlu nispet) söz konusu olup bu terkibin takdiri de “*kavlun mahsûsun li-resûlin*” yani “peygambere özel bir söz” olmaktadır.⁶³ Bu bakımdan bu terkîp, “kavl”ın (sözün) bütünüyle “resûl”e ait olduğunu ihsâs ettirmektedir.

Râgıb el-İsfahânî Kur’ân’da *kavl* terimini açıklarken, *kavlü resûlin* bağlamında “şiiir” ve “hutbe”nin sânilerine nispet edildiği gibi râvile isnâdlarının mâhiyetine değinerek sözün Hz. Peygamber veya Cibrîl’e isnâd edilmesinin de aynı minvalde olduğunu ima etmektedir. Ona göre bir şiiir veya hutbe için *kavlü’r-râvi* demek doğru iken “nakledenin kendi şiiiri veya hutbesi” demek doğru değildir. Zira şiiir özel bir tarz üzere gerçekleşmiş söz türü olduğu için nakilde bulunanın bu tarzla ilgili sahipleneceği bir durumu söz konusu değildir.⁶⁴ Dolayısıyla Râgıb el-İsfahânî kelâmullâhın “nakletme” ve “aktarma” bakımından, râvi konumunda olan Hz. Peygamber ve Cibrîl’e isnâdının da bu kabilden olduğunu ihsâs ettirmektedir. Benzer bir değerlendirme Fahreddin er-Râzî ve Emîr es-San’ânî’nin (öl. 1182/1768) de ifadelerinde görülmektedir. Râzî bu konuda şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “*Kur’ân’ı levh-i mahfûz’dan dercedip izhâr eden zat, Allah olduğu için kelâmullâh; gökten yere indirilen olması münasebetiyle, kelâm-ı Cebrâil; insanlara açıklayıp, ona îmâna davet ettiği ve onu peygamberliğinin delili kıldığı için de kelâm-ı Muhammed olabilir.*”⁶⁵ San’ânî’ye göre ise kelâm, mübellige, yani Cibrîl veya Hz. Muhammed’e de mecâzen isnâd edilebilir.⁶⁶

2.6. Kur’ân’ın Tercümesi Meselesi

İslâm ilim-düşünce tarihinde Ebû Hanîfe’nin (öl. 150/767) Kur’ân bağlamında lafız ve anlamı, asıl ve fer’ şeklinde bir ayrıma tabi tutması, bunların aidiyetlerinin de farklı olduğunu anlama imkânına neden olduğu düşünülebilir. Ona göre Kur’ân’ın manası asıl, lafzı fer’î bir nitelik taşıdığı için diğer dillere de nakledildiğinde “okunan şeye” Kur’ân denilebilir. Bir başka ifadeyle, Allah’ın kelâmı belirli bir dilin elfâzıyla ilgili olmayıp anlam ile ilgili bir mâhiyete sahiptir. Bu sebeple Kur’ân’ın Arapça ile ya da ondan başka dillerde ifade edilmesi arasında bir fark olmamalıdır. Ebû

⁶¹ Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihü’l-Kur’ân ‘ani’l-metân*, 432, 452.

⁶² Şerefüddin Dâvûd b. Mahmûd b. Muhammed Kayserî, “Keşfu’l-hicâb ‘an kelâmi rabbi’l-erbâb”, *Mecmû’atu resâil ma’rifîyye: Resâilü’l-Kayserî*, ed. ‘Âsım b. İbrâhîm el-Keyyâlî el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkavî (Beyrût: Books Publisher, 2015), 25. Dâvûd-i Kayserî’nin Kur’ân vahyi anlayışına dair detaylı mülâhazalar için bk. Hasan Şahin, “Davud el Kayserî’ye Göre Allah’ın Kelamı”, *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 3 (2015), 30-43.

⁶³ Necdet Çağır, *İlahi Kelâmın Tabiatı [Sözden Yazıya]* (İstanbul: İnsan Yayınevi, 2003), 71.

⁶⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 689.

⁶⁵ er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 30/117.

⁶⁶ Ebû İbrâhîm ‘İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-‘Alellâh İsmâ‘îl Emîr es-San’ânî, *el-İzâh ve’l-beyân fî tahkîki ‘ibârâti kasasi’l-Kur’ân*, ed. ‘Abdüvehhab Lutf Deylemî (San’â: Mektebetü’l-İrşâd, 1992), 31-33.

Hanîfe bu görüşünü temellendirmek için Allah'ın Kur'ân'da yaptığı nakillere atıfta bulunmaktadır. Ona göre "mana" esas olduğu için Allah diğer peygamberlerin kavimleri ile olan diyalogları ve duaları olmak üzere iktibâsta bulunduğu her şeyi Arapça'ya aktarmıştır. Dolayısıyla Allah'ın önceki ümmetlerden iktibâsta bulunurken ifadeleri Arapça'ya aktardığı gibi Kur'ân'ın da Arap dili dışına nakledilmesi câizdir.⁶⁷ Buna göre Ebû Hanîfe, namaz esnasında Kur'ân'ın Farsça gibi Arapça dışında başka bir dile tercüme edilmesine cevâz verirken, Kur'ân'ın lafız itibariyle değıl lafızların delâlet ettiği mana itibariyle kelâmullâh olduğuna hükmetmiştir.⁶⁸

Şemsü'l-eimme es-Serahsî (öl. 483/1090) *el-Mebsût* adlı hacimli eserinde, 'namazda Tevrât, İncil veya Zebûr'dan pasajların okunmasının, namazın sıhhatini ifsâd edip etmediği' konusunda Ebû Hanîfe'den iktibâsta bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân, mana itibariyle önceki kutsal kitaplarda bulunması nedeniyle Kur'ân'a muvâfık olan pasajları namazda okumak, namazı fâsid kılmaz. Bununla birlikte namazda Kur'ân dışı pasajlar okunduğunda ve okunanlar Kur'ân'a muhâlif olan pasajlardan ise namaz sahîh olmaz. Kur'ân'ı Farsça veya diğer dillerden herhangi biriyle kırâat etmek câiz olduğuna göre Kur'ân'a muvâfık pasajların, Süryanice ya da İbranice olan manalarını namazda okumakta da bir beis olmamalıdır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân'ın i'câzı, nazımla/lafızla değıl, mana ile ilgilidir. Onun bu yaklaşımına göre de Kur'ân'ın tehadîsi lafızla değıl nazmın manasıyla olmaktadır.⁶⁹

Burhâneddin el-Merginânî (öl. 593/1197) ve Bedreddîn el-'Aynî'nin (öl. 855/1451) belirttiklerine göre Ebû Hanîfe'nin bu konuda temel dayanağı, "Ve innehu lefi zübürî'l-evvelîn/Onun (ana içeriği) öncekilerin kitaplarında mevcuttur."⁷⁰ ve "İnne hâzâ lefi's-suhûfi'l-ûlâ suhûfi İbrâhîme ve Mûsâ/Süphefiz bu, ilk sahifelerde de geçmektedir. Yani, İbrâhîm'in ve Mûsâ'nın sahifelerinde..."⁷¹ âyetleridir. Söz konusu âyetlerde Kur'ân'ın bir kısmının veya çoğunun daha önceki kitaplarda mevcûd olduğu haber verilmektedir. Kur'ân'ın o sahifelerde Arapça lafızlarla mevcûd olmadığı herkesin malumudur. Kur'ân'ın dili Arapça olmasına rağmen önceki nesillere nâzil olan kitapların dili Arapça değıldir. Ebû Hanîfe tarafından ortaya konulan bu formülasyona göre geçmiş peygamberlerin kitaplarındaki ifadeler Arapça olmadıkları halde, söz konusu âyetlerde onlara "Kur'ân" denilmiştir. Bir başka ifadeyle Hz. Mûsâ'ya nâzil olan Tevrât, lafız itibariyle Arapça olmadığı halde buna Kur'ân denilmektedir. Benzer şekilde Hz. İsâ'ya nâzil olan İncil ve Hz. Dâvûd'a indirilen Zebûr Arapça olmadıkları halde bu metinler, Kur'ân olarak adlandırılmıştır. Bu da demektir ki Kur'ân, lâfızlardan çok, lâfızların ihtiva ettiği "mana"lardır. Bu sebeple kişi, Kur'ân'dan hiçbir şey bilemediği zaman onu, Farsça olarak okuyabilir. Zira mana, dillerin değışmesiyle değışmez.⁷² Ebû

⁶⁷ Ebû Hafs Sirâciiddîn 'Ömer b. 'Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzih fi şerhi'l-Câmi'i's-Sahih* (Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 33/543-544.

⁶⁸ 'Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i' fi tertibi's-serâ'i'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/527-528.

⁶⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Kitâbü'l-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, 1989), 1/37, 234.

⁷⁰ eş-Şu'arâ 26/196.

⁷¹ el-A'lâ 87/18-19.

⁷² Ebû'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdîcelîl el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübedî*, ed. Na'im Eşref Nûr Ahmed (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmü'l-İslâmiyye, 1997), 1/312-313; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed 'Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, ed. 'Abdullâh Muhammed Mahmûd 'Ömer (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 6/29.

Hanîfe'ye isnâd edilen bu yaklaşıma göre Fâtîha ile başlayıp Nâs ile biten iki kapak arasındaki lafızların ifade ettiği manalara “Kur’ân” denilmektedir. Dolayısıyla “Kur’ân” olarak isimlendirilen şey, lafızlar veya nazım değil manalardır.

Ebû Hanîfe'nin söz konusu fetvâsında istidlâlde bulunduğu “*Ve innehu lefi zübürî'l-evvelîn/Kaldı ki o, öncekilerin kitaplarında da mevcuttur.*”⁷³; “*Hâzâ lefi's-suhûfi'l-ûlâ suhûf-i İbrâhime ve Mûsâ/Şüphesiz bu, ilk sahifelerde de geçmektedir. Yani İbrâhim'in ve Mûsâ'nın sahifelerinde...*”⁷⁴ âyetlere göre Kur’ân'ın ana umdelerinin Kur’ân öncesi nâzil olan kitaplarda da bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Bununla birlikte söz konusu âyetleri mesnet edinerek Kur’ân vahyinin Hz. Peygamber'e mana olarak nâzil olduğu ve Hz. Peygamber'in bunu kendi lafız ve kalıplarına döktüğünü ileri sürmek, isabetli bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Zira Kur’ân Hz. Muhammed'e de bir beşer olması cihetiyle tehaddîde bulunmaktadır. Kur’ân'ın bütünlüğüne riayet ilkesi⁷⁵ dikkate alındığında çok sayıda pasajda aktarım, mesafe, astlık ve üstlük bildiren “ey nebî!”, “ey Resûl!”, “sana vahyediyoruz”, “seni gönderdik”, “bunu tebliğ et”, “bunu oku”, “de ki”, “şunu yapma”, “sana soracaklar”, “onlara cevap ver” gibi öğretici üslûplarının olması, Hz. Muhammed'in vahyin oluşumuna bir etkisinin ve bir beşerden öte bir işleve sahip olmadığını göstermektedir.⁷⁶

Ebû Hanîfe söz konusu fetvâsında Kur’ân lafızlarının inşâsında ne Hz. Peygamber'in ne de Cebrâil'in rol oynadığına değinmemekle birlikte lafızla anlamı asıl ve fer' olarak ayırması Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda farklı ihtimallerin ortaya konulmasına neden olmuş olabilir. Bununla birlikte böylesi bir ayrımın yaygın olarak kabul edilen bir anlayış olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla lafızla anlamın özdeşleştirilmesi gerektiğini ve bu ikilinin öznesini birbirinden ayrılmaz kılan çok sayıda âlimin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Takıyyüddin İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve Muhammed ‘Abdülazîm ez-Zürkânî'nin (öl. 1367/1948) isimlerine yer verilebilir. İbn Teymiyye'nin kelâmullâhı tanımlarken lafız ile anlamı özdeşleştirdiği ve bu çerçevede Kur’ân'ın anlamdan ibaret olduğu görüşleri eleştirdiği anlaşılmaktadır. Onun bu konudaki ifadeleri şöyledir:

“Kur’ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu konusunda bütün müslümanlar ittifak etmiştir. *Kelâmullâh* ifadesi ise yalnızca Kur’ân'ın manasını değil nazımını da kapsamaktadır. Mana Allah'a, nazım başka varlıklara isnâd edilemez. Arapça nâzil olan kelâmın Allah'a ait olduğu müsellem olduğuna göre Arapça nazımın mahlûk olduğu söylenemez. Hâsılı Allah'ın kelâmı hiçbir şekilde yaratılmış değildir. ‘Kur’ân’ kelimesi, hem manaları hem de lafızları kapsamaktadır. Bunların toplamı Allah'ın sözü olup müslümanların icmâsına göre Allah'tan başkasına ait değildir. Kur’ân'ın kelâm-ı Cebrâil'in veya kelâm-ı Muhammed'in yahut başka bir yaratılmış varlığın sözü olduğunu ileri sürmek küfürdür. Müslüman âlimlerden kimse de böyle bir iddiayı ileri sürmemiştir. Hz. Peygamber Kur’ân'ın hem lafız hem de manasını tebliğ etmiş olup kendisine yalnızca mana indirilmiş değildir.”⁷⁷

⁷³ eş-Şu'arâ 26/196.

⁷⁴ el-A'lâ 87/18-19.

⁷⁵ Kur’ân'ın kendi bütünlüğü içinde anlaşılmasına dair mülahazalar için bk. Halis Albayrak, *Kur’ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur’ân'ın Kur’ân'la Tefsiri* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), 43-92.

⁷⁶ en-Nisâ 4/113; Yûnus 10/15-16; el-İsrâ 17/88; el-'Ankebût 29/47-49; eş-Şûrâ 42/52-53.

⁷⁷ Ebû'l-'Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. 'Abdihalîm b. Mecciddîn 'Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ*, ed. 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım (Medîne: Mücemma'ül-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafî's-Şerîf, 2004), 6/534; 12/535-538, 555-556.

Zürkânî'ye göre ise Cebrâil'in Hz. Peygamber'e indirdiği, Fâtîha'dan başlayıp Nâs sûresiyle sona eren ve mu'cizevi lafızlardan ibaret olan Kur'ân, yalnızca Allah'ın sözüdür. Ona göre bu lafızların inşasında ve tertibinde ne Cebrâil'in ne de Hz. Peygamber'in bir rolü bulunmaktadır. Ona göre hem (i) 'Cebrâil'in Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın manalarını indirdiği ve onun da bunları Arap diliyle ifade ettiği' görüşü hem de (ii) 'Kur'ân lafızlarının Cebrâil'e ait olduğunu ve Allah'ın ona sadece manayı vahyettiği' telakkisi Kur'ân'a, sahîh hadîslere ve icmâ'ya aykırıdır. Onun bu konudaki ifadeleri şöyledir: "Bu görüşlerin, Müslümanların kitaplarına hile ile sokuşturulmuş olduğuna inanmaktayım. Eğer (Kur'ân) laf(ı)z(lar)ı Hz. Peygamber'e veya melek Cebrâil'e ait olsaydı, Kur'ân mu'cize olabilir miydi? Onun lafızları Allah'a ait olmasaydı, O'na nispet edilmesi doğru olur muydu?"⁷⁸ Lafız ve mananın her ikisini Kur'ân'ın mâhiyet-i şer'iyyesinin iki rûknü kabul etme konusunda 'Abdullâh Dirâz (1894-1958) ve Yusuf Ziyaeddin Ersal (1879-1961) da Zürkânî ile aynı kanaati taşımakta ve bu konuda benzer değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁷⁹

Sonuç

İslâm ilim-düşünce geleneğinde Kur'ân metninin bir bütün olarak lafız ve mana ile birlikte Allah'a ait olduğu telakkisi, hâkim ve râcih yaklaşımdır. Bununla birlikte Süfyân es-Sevrî, Cüveynî, Kâdî 'Abdülcebâr, Gazzâlî ve Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî gibi klasik dönem âlimlerin, Fazlurrahman ve Süleyman Ateş gibi modern dönem zevâtın ifadelerinde bu görüşün aksi yönünde birtakım izâhatın bulunduğu müşâhede edilmektedir. Kur'ân'ın mana yönüyle Allah'a ait olduğu konusunda ise ilim adamları arasında herhangi bir ihtilâfın bulunmadığı görülmektedir. Temel ihtilâf Kur'ân lafızlarının Allah'a mı Cebrâil'e mi yoksa Hz. Muhammed'e mi ait olduğu hususudur. Kanaatimize göre Kur'ân lafızları âyet veya âyet parçacıkları gibi eczâ yönüyle değil de Hz. Muhammed'in ağzından çıktığı haliyle Allah'a aittir. İki kapak arasında toplanan ve Mushaf olarak isimlendirilen, yani bir kitap haline getirilmiş yönüyle Kur'ân nazmı, Hz. Peygamber'den duyulduğu ve yazıldığı şekliyle tekrar sahifelere kaydedildiği için hem lafız hem de mana yönüyle Allah'a ait olmalıdır. Mananın Allah'a; lafzın Hz. Peygamber veya Cebrâil'e ait olduğu telakkisi, Kur'ân'ın bütünlüğüne, tefsir ilmi verilerine ve çeşitli merviyâyâta uymamaktadır. Esasında lafız-mana ayrımı üzerinden bir vahiy anlayışını bina etmenin İslam ilim-fikir tarihinin başlangıç zamanlarında aslî bir mesele olmadığı görülmektedir.

Son tahlilde denilebilir ki, Kur'ân'ın lafız ve mana olarak kelâmullâh olması, Kur'ân'ın en temel hâssalarından ve erkânından biridir. Dolayısıyla lafız/nazım ve mana birbirinin lâzım-ı gayrı müfârıkı durumundadır. Bir başka ifadeyle ne lafzın ne de mananın müstakil bir değeri vardır. Bununla birlikte lafız ve anlam bütünlüğüyle Kur'ân'ın, levh-i mahfûzda Allah'ın izhâr buyurduğu şekilde olması cihetiyle *kelâmullâh*, levh-i mahfûzdan semâya ve semâdan yeryüzüne indirmesi cihetiyle mecâzen *kelâm-ı Cibrîl* ve insanlığa tebliğ etmesi ve onlara hitaben okuması cihetiyle de yine mecâzen *kelâm-ı Muhammed* olduğunu ifade etmek mümkündür.

⁷⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/43-44.

⁷⁹ Muhammed 'Abdullâh Dirâz, *en-Nebe'ü'l-'azîm: nazarâtun cedîdetün fî'l-Kur'ân* (Devha: Dâru's-Sekâfe, 1405), 19-23; Mustafa Bektaşoğlu, *Düzceli Âlim Yusuf Ziyaeddin Ersal: Hayatı Ve Eserleri* (Ankara: İmaj A.Ş., 2005), 93-94.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcîr Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Altundağ, Mustafa. "Kelâmullâh Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî - Kelâm-ı Lafzî' Ayırımı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 149-181.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. 'Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- 'Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. ed. 'Abdullâh Muhammed Mahmûd 'Ömer. 35 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.
- Bâcûrî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*. ed. Muhammed Sâlih b. Ahmed el-Gursî. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2007.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl/Tefsiru'l-Begavî*. ed. Muhammed 'Abdullâh en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1993.
- Bektaşoğlu, Mustafa. *Düzceli Âlim Yusuf Ziyaeddin Ersal: Hayatı Ve Eserleri*. Ankara: İmaj A.Ş., 2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bursevî, İsmâ'îl Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âlî Rüküddîn 'Abdülmelik b. Yûsuf. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-'itikâd*. ed. Ahmed 'Abdurrahim es-Sâyic - Tevfik 'Alî Vehbe. Kâhire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Çağlı, Necdet. *İlahi Kelâmın Tabiatı [Sözden Yazıya]*. İstanbul: İnsan Yayınevi, 2003.
- Çelik, Ömer. *Kur'an'ın Muhatapları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Demir, Abdulalim. "İmâmiyye Şîası Rivâyet Kaynaklarına Göre İmâmların Masumluğu Meselesi". *İslam Düşüncesi Araştırmaları III -Yaşadığımız Çağ*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Dirâz, Muhammed 'Abdullâh. *en-Nebe'ü'l-'azîm: nazarâtun cedîdetün fi'l-Kur'ân*. Devha: Dâru's-Sekâfe, 1405.
- Diyârbekrî, el-Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis*. 2 Cilt. Kâhire: Matbaa-i 'Osman 'Abdurrâzık, 1302.
- Duman, Zeki. *Hakk'tan Halka Kelâmullâh (Levh-i Mahfûz'dan Mushaf-ı Şerife)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2016.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *İlahi Hitâbın Tabiatı: Metin Anlayışımız ve Kur'ân İlimleri Üzerine*. çev. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: OTTO Yayınevi, 2013.

- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayınevi, ts.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm 'İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-'Alellâh İsmâ'îl. *el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân*. ed. 'Abdüvehhab Lutf Deylemî. San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 1992.
- Ergin, Mehmet Beşir. *Dürzilikte Kur'ân Tasavvuru ve Tefsîr Yöntemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. İsmâ'îl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. ed. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1990.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'ân*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2018.
- Fazlurrahman. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. London: University of Chicago Press, 1984.
- Fazlurrahman. *İslam*. çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2016.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Me'ârifü'l-'akliyye*. ed. 'Abdulkerim el-'Osmân. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1963.
- Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-hadîsiyye*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.
- İbn 'Akîle, Muhammed b. Ahmed. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Şârika: Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2006.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn 'Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. ed. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm: müsened 'ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*. ed. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Reyyân, Şerefuddîn Hüseyin b. Süleymân. *er-Ravdu'r-Reyyân fî es'ileti'l-Kur'ân*. ed. 'Abdulhalim b. Muhammed Nassâr es-Selefi. 2 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1994.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'u Fetâvâ*. ed. 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsim. 37 Cilt. Medîne: Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, 2004.
- İbnü'l-'Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed et-Tâî el-Hâtimî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*. ed. Ahmed Şemsuddin. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1999.

- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn 'Ömer b. 'Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî. *et-Tavzîh fî şerhi'l-Câmi'î's-Sahîh*. 36 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. ed. Safvân 'Adnan Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2002.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. ed. Emîn el-Hûlî. Kâhire: eş-Şirketü'l-'Arabiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1960.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Tenzihü'l-Kur'ân 'ani'l-metâin*. Beyrût: Dâru'n-Nehdati'l-Hadîse, ts.
- Kâsânî, 'Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-sanâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sa'îd b. Kâsım. *Mehâsinü't-te'vîl*. ed. Muhammed Fûâd 'Abdulbâkî. 17 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. 'Abdullâh. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınevi, 2014.
- Kayserî, Şerefüddin Dâvûd b. Mahmûd b. Muhammed. "Keşfu'l-hicâb 'an kelâmi rabbi'l-erbâb". *Mecmû'atu resâil ma'rifiyye: Resâilü'l-Kayserî*. ed. 'Âsım b. İbrâhîm el-Keyyali el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkavî. Beyrût: Books Publisher, 2015.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*. ed. Ahmed Vanhoğlu - Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Menzioglu, Ahmed Efendi. *Sûre Tefsirleri*. ed. Durmuş Arslan. İstanbul: Dila Filmcilik Yayınevi, 2012.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdilcelîl el-Fergânî el-. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. ed. Na'im Eşref Nûr Ahmed. 8 Cilt. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmü'l-İslâmiyye, 1997.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani - Ali Ünal. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınevi, 2005.
- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. ed. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü't-Târihi'l-'Arabî, 2002.
- Râzî, Fahreddin er-. *et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîrü'l-Menâr)*. 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitâbü'l-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, 1989.

Seyyid eř-şerîf el-Cürçânî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. 'Alî. *Mu'cemü't-Ta'rîfât*. ed. Muhammed Sıddik el-Miñşâvî. Kâhire: Dâru'l-Fadîle, ts.

Sülün, Murat. *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğın Sesi*. İstanbul: Ensar Yayınevi, 2013.

Süyûtî, Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*. ed. 'Abdullatif Hasan 'Abdurrahmân. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.

Süyûtî, Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medîne: Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, ts.

Şahin, Hasan. "Davud el Kayseri'ye Göre Allah'ın Kelamı". *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 3 (2015), 30-43.

Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib 'Abdülvehhâb b. Ahmed b. 'Alî el-Mısrî. *el-Yevâkît ve'l-cevâhir fi beyâni 'akâidi'l-ekâbir*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. ed. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. 36 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1985.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn 'Ömer. *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*. ed. 'Alî Kemâl. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2014.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. 'Abdillâh. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru't-Türâs, 1984.

Zürkânî, Muhammed 'Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Fevâz Ahmed Zemrelî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.